

УДК 173.7:316.613.43-053.6

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.2>

Марина БОДЕЛАН

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Національний університет «Одеська політехніка», просп. Шевченка, 1, м. Одеса, Україна, 65044

ORCID: 0000-0002-7372-1031

Юлія ТОДОРЦЕВА

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Національний університет «Одеська політехніка», просп. Шевченка, 1, м. Одеса, Україна, 65044

ORCID: 0000-0002-4708-581X

Бібліографічний опис статті: Боделан, М., Тодорцева, Ю. (2022). Проективні методики як засіб формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей. *Ввічливість. Humanitas*, 1, 9–15, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.2>

ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИКИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ УСТАНОВОК У ПІДЛІТКІВ З АСОЦІАЛЬНИХ СІМЕЙ

У статті наведено досвід використання проективних методик як засобу формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей. Головною метою дослідження стало вивчення особливостей формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей за допомогою проективних методик. Складність соціальної роботи з асоціальними сім'ями в тому, що універсальність сімейного способу життя перетворює кожну проблему індивіда, особистості на проблему сім'ї. Проективні методики виступають ефективним психодіагностичним інструментом для визначення особливостей поглядів підлітків на сім'ю та забезпечення їм своєчасної соціально-психологічної допомоги та підтримки. Розкрито відмінності проективних технік від стандартизованих методів, які потрібно враховувати фахівцям соціальної роботи у процесі формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей. Метою експериментального дослідження стало емпіричне вивчення взаємозв'язку між сімейними відносинами та особливостями емоційного здоров'я дітей. Об'єктом дослідження виступили сімейні стосунки, емоційна поведінка, емоційне прийняття та емоційне ставлення дітей, які перебувають у БФ «Жива Надія» м. Одеси. Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що характеристики емоційного самопочуття дітей пов'язані з типом сімейних стосунків. Для досягнення мети було обрано дві проективні техніки: «Дерево з чоловічками» та «Будинок-дерево-людина». Аналіз результатів показав, що емоційне здоров'я дітей найбільш проявляється в найкращому емоційному контакті з батьками, що її і підтвердило гіпотезу дослідження. Визначені параметри емоційного самопочуття, а саме емоційна поведінка дітей та емоційне прийняття батьками, пов'язані з типом сімейного виховання та емоційних установок. Авторами доведено, що застосування проективних методик допомагає розвивати соціальну роботу щодо формування сімейних установок та закріплення сімейних цінностей у підлітків з асоціальних сімей.

Ключові слова: сімейні установки, проективні методики, асоціальні сім'ї, формування сімейних установок, соціальна робота з підлітками з асоціальних сімей.

Maryna BODELAN

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at Psychology and Social Work Department, Odesa National Polytechnical University, 1 Shevchenko Avenue, Odesa, Ukraine, 65044

ORCID: 0000-0002-7372-1031

Yuliia TODORTSEVA

PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at Psychology and Social Work Department, Odesa National Polytechnical University, 1 Shevchenko Avenue, Odesa, Ukraine, 65044

ORCID: 0000-0002-4708-581X

To cite this article: Bodelan, M., Todortseva, Y. (2022). Proektyvni metodyky yak zasib formuvannia simeinykh ustanovok u pidlitkiv z asotsialnykh simei [Projective methods as a means of forming family attitudes in adolescents from antisocial families]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 9–15, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.2>

PROJECTIVE METHODS AS A MEANS OF FORMING FAMILY ATTITUDES IN ADOLESCENTS FROM ANTISOCIAL FAMILIES

The article presents the experience of using projective techniques as a means of forming family attitudes in adolescents from antisocial families. The main purpose of the study was to study the peculiarities of the formation of family attitudes in adolescents from antisocial families using projective methods. The difficulty of social work with antisocial families is that the universality of the family way of life turns every problem of the individual into a family problem. Projective techniques are an effective psycho diagnostic tool for determining the characteristics of adolescents' views on the family and providing them with timely socio-psychological assistance and support. The differences of projective methods from standardized methods that need to be taken into account by social work specialists in the process of forming family attitudes in adolescents from antisocial families are revealed. The aim of the experimental study was to empirically study the relationship between family relationships and children's emotional health. The object of the study were family relationships, emotional behavior, emotional acceptance and emotional attitude of children who are in the Charitable Foundation "Living Hope" in Odessa. The main hypothesis of the study was that the characteristics of children's emotional well-being are related to the type of family relationship. To achieve this goal, two projective techniques were chosen: "Tree with men" and "House-Tree-Man". Analysis of the results showed that children's emotional health is best manifested in the best emotional contact with parents, which confirmed the hypothesis of the study. The parameters of emotional well-being, namely the emotional behavior of children and emotional acceptance by parents, are related to the type of family upbringing and emotional attitudes. The authors prove that the using of projective methods helps to develop social work on the formation of family attitudes and the consolidation of family values in adolescents from antisocial families.

Key words: family attitudes, projective methods, antisocial families, formation of family attitudes, social work with adolescents from antisocial families.

У сім'ї закладається основа виховання та морального розвитку дитини. Через неї вона успадковує духовні цінності, життєвий досвід, трудові навички, національні особливості. Однак в асоціальной сім'ї все відбувається інакше, тому що така родина є різновидом неблагополучної сім'ї. Згідно з чинним українським законодавством, до асоціальних належать сім'ї, в яких порушено права її членів, або правові норми суспільства. До причин такої ситуації у родині можна віднести: зловживання членами сім'ї алкоголем і наркотиками; психо-соціальну та юридичну безграмотність, соціально-економічні фактори; хвороби; політичну ситуацію; насильство над членами сім'ї тощо.

Очікування майбутньої сім'ї, їх сімейні стосунки та контакти, відповідальність за виконання сімейних обов'язків, як найважливіші сімейні установки, повинні не просто сприйматися у підлітковому віці як належне, але й розумітися у якості батьківського прикладу, що має вирішальне значення для формування та закріплення образу «Я». Підлітки, що виховуються в асоціальних сім'ях, відчувають на собі негативні наслідки авторитарного виховання у вигляді суворих розпоряджень, примусу, батьківського свавілля. Внаслідок цього відбувається деформація власного відношення до себе, що призводить до серйозних порушень дисципліни дитини, знецінення та зневіри.

До засобів формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей можна віднести: інформування та заохочення підлітків за

допомогою використання ігор різних видів, аналіз психологічних ситуацій або сімейних конфліктів, впровадження тренінгів та практикумів, використання арт-терапевтичних технік та методу психодрами. На наш погляд, проєктивні методики, які спрямовані на дослідження особистості і мають особливі відмінності від стандартизованих методів, виступають ефективним психодіагностичним інструментом для визначення особливостей поглядів підлітків на сім'ю та забезпечення їм своєчасної соціально-психологічної допомоги та підтримки.

Проблематику формування установок на сімейне життя у підлітків з неблагополучних сімей та шляхи вдосконалення соціально-педагогічної роботи з асоціальними сім'ями висвітлено у публікаціях вітчизняних авторів Л. Єрьоміной, І. Манохіной, Г. Хархан, О. Шевченко, А. Лобанової та інших. Важливість використання проєктивних методик у роботі з підлітками розкрито у працях Л. Бурлачука, В. Моргуна та інших дослідників. Неоднозначність використання проєктивних методик як засобу роботи з асоціальними підлітками у процесі формування їхніх сімейних установок, а також незначна кількість публікацій в обраному нами напрямку, зумовила актуальність нашого дослідження. Таким чином, головною метою статті стало вивчення особливостей формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей за допомогою проєктивних методик.

Специфічною характеристикою асоціальної сім'ї виступає відтворення сімейного

неблагополуччя, тобто створення деформованих та спотворених міжособистісних стосунків і поведінки, які багаторазово спостерігаються індивідами з дитинства в батьківській родині та сприймаються як норма, і згодом переносяться вже в площину власної сім'ї, стаючи надбанням наступних поколінь (Шевченко, 2015, с. 241).

Вельми важливо для фахівця соціальної роботи пам'ятати, що процес формування сімейних установок має враховувати вікові, статеві, соціальні особливості залучених у нього старших підлітків. Так, І. Манохіна визначає, що особливості підліткового віку дітей з асоціальних сімей визначаються наслідками різновиду депривації – «труднощами у взаєминах з оточенням, звичкою жити за вказівкою інших; порушеннями у сфері самосвідомості, що спричинює відчуття власної неповноцінності, здатність до правопорушень тощо» (Манохіна, 2012, с. 88). Г. Хархан акцентує на тому, що «у підлітків з асоціальних сімей часто спостерігається відсутність безумовної материнської любові, тому в них може бути підвищене почуття тривожності, орієнтація на ворожість соціуму, швидкі зміни настрою, негативний досвід проживання в сімейному середовищі, що породжує внутрішні конфлікти та захисну реакцію у вигляді агресивності, задиркуватості, брутальності, лихослів'я, втрати самоконтролю тощо» (Хархан, 2011, с. 69). Тож процес формування готовності до сімейного життя має сприяти формуванню культури статевого взаємін і оволодіння підлітками конструктивним спілкуванням з представниками протилежної статі.

Проективні методики (лат. *projectio* – викидання вперед) – сукупність методик, спрямованих на дослідження особистості й розроблених у рамках проективного діагностичного підходу (Бурлачук, 2008, с. 334). Поняття проекції для позначення цих методик було вперше використане Л. Франком (1939) і, незважаючи на кількаразові спроби змінити їхню назву, закріпилося і є загальноприйнятим у психодіагностиці.

Виділимо особливі відмінності проективних технік від стандартизованих методів:

- а) особливості стимульного матеріалу;
- б) особливості поставленої перед респондентом задачі;
- в) особливості обробки й інтерпретації результатів.

Відмінною рисою (а) є неоднозначність, невизначеність, мало структурованість стимульного матеріалу, що є необхідною умовою реалізації принципу проекції. У процесі взаємодії особистості зі стимульним матеріалом, відбувається його структурування, у ході якого особистість проектує особливості свого внутрішнього світу: потреби, конфлікти, тривогу тощо.

Стосовно пункту (б), мова йде про відносно неструктуроване завдання, що допускає необмежену різноманітність можливих відповідей. Тестування за допомогою проективних технік – це замасковане тестування, тому що респондент не може вгадати, що саме в його відповіді є предметом інтерпретації експериментатора. Істотною перевагою проективних методик виступає їхня менша схильність до фальсифікації, ніж в опитувальниках, побудованих на відомостях про індивіда.

Пункт (в) можна позначити як недолік, оскільки існує проблема стандартизації проективних технік. Деякі з них не містять математичного апарату для об'єктивної обробки отриманих результатів, не містять норм. Ці методики відрізняються якісним підходом до дослідження особистості, а не кількісним, як психометричні тести. Тому для більш точного дослідження дані, отримані за допомогою проективних методик, варто співвідносити з даними, отриманими за допомогою інших методів (Гузенко, Тодорцева, 2018).

Відповідно до класифікації Е. Соколовой (Соколова, 1987), авторка виділяє сім основних груп проективних методик:

1. Методики доповнення. У таких методиках стимульний матеріал може мати кілька форм:

а) набір слів-стимулів, коли від респондента потрібно, щоб він назвав слова, які «приходять на розум» у зв'язку з почутим словом (наприклад, асоціативний тест К. Г. Юнга);

б) набір незакінчених речень або незакінчена розповідь, що вимагає завершення («Незакінчені речення»);

в) питання, на які необхідно дати певну кількість відповідей («Хто я?»).

2. Методики інтерпретації. Стимульним матеріалом виступає набір картинок, фотографій. Від респондента потрібно, щоб він склав розповідь по запропонованим картинкам (ТАТ,

САТ); відповіді на питання по запропонованим ситуаціям на картинках (тест фрустрації Розенцвейга, тест Р. Жилія); відібрати приємні-неприємні картинки-фотографії (тест Сонді).

3. Методики структурування – респондентам пропонується малоструктурований стимульний матеріал (тлумачення випадкових форм Г. Роршаха).

4. Методики вивчення експресії (аналіз почерку, особливостей мовної поведінки).

5. Методики вивчення продуктів творчості. Предметом інтерпретації є малюнок, що малює респондент («Будинок. Дерево. Людина», «Два будинки», «Малюнок родини», «Піктограма», «Автопортрет», «Картина світу», «Вільний малюнок», «Неіснуюча тварина»).

6. Методики катарсису – мають на увазі здійснення ігрової діяльності в спеціально організованих умовах (проективна гра, психодрама).

7. Методики конструювання – припускають створення з оформлених деталей осмисленого цілого (тест Світу і його модифікації).

Наведемо приклад формування сімейних установок у підлітків з асоціальних сімей за допомогою проективних методик.

Метою експериментального дослідження стало емпіричне вивчення взаємозв'язку між сімейними відносинами та особливостями емоційного здоров'я дітей. Об'єктом дослідження виступили сімейні стосунки, емоційна поведінка, емоційне прийняття та емоційне ставлення дітей, які перебувають у БФ «Жива Надія» м. Одеси. Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що характеристики емоційного самопочуття дітей пов'язані з типом сімейних стосунків. Для досягнення мети нами було обрано дві проективні методики вивчення продуктів творчості: «Дерево з чоловічками» (Д1) та «Будинок-дерево-людина» (Д2).

Розробником тесту «Дерево з чоловічками» є психолог Д. Лампен. За допомогою цього тесту можна не тільки діагностувати проблеми адаптації, але й труднощі, з якими стикається дитина під час взаємодії з членами родини.

Так, дітям було запропоновано листи з готовим зображенням сюжету: дерево і чоловічки, що розташовуються на ньому і під ним. Кожна дитина отримала лист із зображенням дерева та розташованих на ньому чоловічків. Інструкція була надана у такій формі: «Розгляньте це

дерево. Ви бачите на ньому і поруч із ним безліч чоловічків. У кожного з них різний настрій і вони займають різне становище у власній сім'ї. Візьміть червоний фломастер і прикрасьте того чоловічка, який нагадує вам себе, схожий на вас, ваш настрій у родині. Тепер візьміть зелений фломастер і прикрасьте того чоловічка, яким ви хотіли б бути і на чиему місці хотіли би бути у родині».

Проективну методику «Будинок-дерево-людина» було запропоновано Дж. Буком у 1948 році. Отже, дітям підліткового віку було запропоновано намалювати будинок, дерево та людину. Кожна дитина отримала чистий лист та олівці, фломастери. Інструкція була надана у такій формі: «Ви можете обирати будь-які кольори олівців або фломастерів. Я хочу, щоб ви якнайкраще намалювали будинок, дерево та людину. Ви можете малювати будинок, людину та дерево будь-якого типу, який Вам заманеться. Це повністю доведеться вирішити вам. Ви можете прати намальоване скільки завгодно – це не позначиться на вашій оцінці. Ви можете обмірковувати малюнок стільки часу, скільки вам знадобиться. Тільки намагайтеся намалювати якнайкраще». Зазначені методики інтерпретувалися за Т. Зінкевич-Євстигнеєвою, а саме – дослідницька інтерпретація малюнків.

У дослідженні було задіяно 11 дітей різного віку (від 7 до 14 років). Представимо результати у вигляді таблиці 1 нижче.

За результатами діагностики нами було зроблено наступні висновки: майже всі підлітки відчувають труднощі з відкриттям перед оточуючими; діти тривожні, замкнуті та невпевнені; частина дітей відчуває агресивність, хоча агресивність переважно в захисних цілях.

Після дослідження було проведено бесіду з вихователями та психологом БФ «Жива Надія», які вказали на дисгармонійні типи батьківського виховання. Представимо їх у вигляді таблиці 2 нижче.

Розглянемо сутність виявлених типів більш докладно. Так, розширення сфери батьківських почуттів – корінь цього розладу батьківства найчастіше виникає, коли шлюбні відносини між батьками розриваються з будь-якої причини (відсутність подружжя (смерть, розлучення)), або коли стосунки не можуть задовольнити одного з батьків. Основна роль у вихованні – холодний настрій. Зазвичай мати (рідше батько)

Таблиця 1

Результати дослідження за методиками Д1 та Д2

№ Д	Д1	Д2
1	стійкість становища (бажання досягати успіхів, не долаючи труднощі) / мотивація на розваги	брак психологічної теплоти будинку, небажання мати справу з емоційними впливами, незначна тривога в рамках реальності та свідоме прагнення контролювати її
2	відстороненість, замкнутість, тривожність / стомлюваність, загальна слабкість, невеликий запас сил, сором'язливість	почуття відкинутості, ізоляції, знедоленості, бажання відійти від конвенційного суспільства – явна тенденція відмежуватися від оточення
3	кризовий стан, «падіння у прірву» / товариськість, дружня підтримка	конфлікт, суб'єкт може пристосуватися до інтерперсональних відносин, свідомі спроби самоконтролю, пристосування до конвенцій, але водночас є сильні ворожі тенденції
4	установка на подолання перешкод / мотивація на розваги	сильна потреба до тепла ззовні чи прагнення демонструвати доступність, небажання впускати у своє «Я», почуття невідповідності, неадекватності та нерішучості у соціальних ситуаціях
5	установка на подолання перешкод / товариськість, дружню підтримку	фіксація на фантазіях як джерелі задоволень, тривога, посилено захисна (з недовірливістю) установка
6	відстороненість, замкнутість, тривожність / товариськість, дружня підтримка	передчуття (загроза) катастрофи, свідоме прагнення зберегти контроль
7	комфортний стан, нормальна адаптація / мотивація на розваги	пошук задоволення насамперед у фантазіях і має меншу кількість контактів з реальністю, ніж бажано
8	кризовий стан, «падіння у прірву» / товариськість, дружня підтримка	намагається витіснити конфліктні тенденції, відчуває труднощі, тривогу
9	стійкість становища (бажання досягати успіхів, не долаючи труднощі) / мотивація на розваги	зменшена доступність, що супроводжується потребою більш адекватної соціалізації, спроба замаскувати бажання бути самотнім, що поєднується з поверхневою дружелюбністю
10	установка на подолання перешкод / товариськість, дружню підтримку	ворожість, відчуженість, прірва між реальним життям і життям у фантазіях
11	установка на подолання перешкод / товариськість, дружня підтримка	ворожість, недовірливість, скритність, захисні тенденції, почуття нестачі емоційної теплоти у родині

Таблиця 2

Дисгармонійні типи батьківського виховання

Тип	№ Д
розширення сфери батьківських почуттів	6, 8, 10
нестійкість іміджу виховання	3, 5, 9
нерозвиненість батьківських почуттів	1, 2, 4, 7, 11

сподівається, що дитина для неї більше, ніж просто дитина, не усвідомлюючи цього. Батьки сподіваються, що вона зможе задовольнити хоча б частину потреб (взаємовиключних почуттів, частину еротичних потреб), які звичайна сім'я повинна задовольнити під час шлюбних відносин. Відносини з дитиною стають особливими і важливими для батька. Матері часто уникають повторного виходу заміж і жадають «всіх почуттів» і «всієї любові» до своїх дітей. Ця психологічна установка побічно проявляється у твердженнях, що їй потрібен лише син або донька, та характерному протиставленні ідеалізованих стосунків із дитиною, що не задовольняють стосунки з чоловіком. Іноді ці мами розуміють, що заздрять друзям свого сина або доньки, але частіше будуть висловлювати це у вигляді незліченної критики.

У деяких батьків «нестійкий» стиль виховання. Це свідчить про кардинальну зміну стилю, від дуже суворого стилю виховання до вільного стилю, навпаки, від високого ступеня уваги до дітей до емоційного неприйняття. При цьому, як правило, батьки зазвичай визнають значні коливання у зростанні своїх дітей, але недооцінюють діапазон цих коливань (частоту цих коливань).

Наявно «дискордантне» виховання. Такі нерозвинені батьківські стосунки, формують бар'єри: надмірний захист, емоційне заперечення, «підвищена моральна відповідальність», зловживання. Виховання стає достатнім лише тоді, коли батьки керуються достатньо сильними мотиваціями: почуттям відповідальності, співчуття, любов'ю до дітей, потребою «реалізуватися» у дітях, «продовжитись». Батьки

дітей з розладами особистості часто виявляють емоційну слабкість і недорозвинення. При цьому вони не завжди усвідомлюють це явище. Зовні це проявляється як небажання мати справу з дітьми, нетерпимість до свого суспільства, поверхнева зацікавленість їх справами. Причиною нерозвиненості батьківських стосунків може бути те, що батьки копіюють власних батьків, якщо вони у дитинстві не відчували батьківського тепла. Таким чином, емоційне невдоволення дітей пов'язане переважно з захисною поведінкою та неприйняттям батьків.

У разі емоційної нестійкості, як умовного нормативного, зразкового та захисного типу емоційної поведінки, ці діти виявляють емоційне прийняття своїх близьких. Дослідження показало, що емоційне здоров'я дітей найбільш проявляється в найкращому емоційному контакті з батьками. Визначені нами параметри емоційного самопочуття, а саме емоційна поведінка дітей, емоційні установки дітей у сім'ї та емоційне прийняття батьками, пов'язані з типом сімейного виховання та емоційних установок, що цілком підтвердило гіпотезу нашого дослідження.

Також ми визначили, що існують суттєві відмінності типів сімей у досліджуваних: у відсутності вимог/відповідальності в сім'ї, домінуванні дитячих якостей, недостатній захищеності та проєкції власних поганих якостей на дітей. Захисна поведінка проявляється як надмірні вимоги/заборони, розширення кола почуттів батьків. На нашу думку, найкращий емоційний контакт між батьками та дітьми принесе емоційне здоров'я, а надмірне зосередження на дітях – емоційний дистрес.

Підсумовуючи можемо зазначити, що для підлітків з асоціальних сімей існує реальна загроза психічних розладів, зневіри та розчарування, тому важливо розвивати та удосконалювати соціальну роботу щодо формування в них сімейних установок та закріплення сімейних цінностей для створення майбутньої психологічно здорової родини. Перспективи досліджень у цьому напрямку вбачаємо у подальшому впровадженні проєктивних методик різних груп у процесі формування сімейних установок у студентської молоді з асоціальних сімей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевченко О.В. Сімейне неблагополуччя та його наслідки: кримінологічний аспект. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2(10). С. 238–247.
2. Манохіна І.В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 88. 2012. 276 с.
3. Хархан Г.Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя: дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.05. Луганськ, 2011. 300 с.
4. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 688 с.
5. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности. Москва : Изд-во МГУ, 1987. 164 с.
6. Психологічна діагностика: навч.-метод. посібн. 2-е вид., доп. / В. А. Гузенко, Ю. В. Тодорцева. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2018. 268 с.
7. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді: методичний посібник / С.В. Толстоухова, О.О. Яременко, О.В. Вакуленко та ін. Київ : ДЦССМ, Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 88 с.
8. Формування сімейних цінностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів: посібник/ Л.В. Гончар, І.М. Мачуська, К.М. Павлицька, А.В. Хижняк ; за заг. ред. Л.В. Гончар. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
9. Єр'оміна Л.Є. Формування готовності вихованців інтернатних закладів до сімейного життя: теоретичний аналіз соціально-педагогічних умов. *Науковий вісник МДПУ. Педагогіка: Вид-во «Мелітопольський педагогічний університет імені Богдана Хмельницького»*. Мелітополь, 2015. С. 213–218.
10. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
11. Психодіагностика особистості підлітка: Навчальний посібник із психологічної практики для студентів педагогічних і психологічних спеціальностей / За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. Полтава, 2008. 118 с.

REFERENCES:

1. Shevchenko, O.V. (2015). Simeine neblahopoluchchia ta yoho naslidky: kryminolohichniy aspekt. [Family unhappiness and its consequences: criminological aspect]. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. № 2, 238–247. [in Ukrainian].

2. Manokhina, I.V. (2012). *Sotsialno-pedahohichna robota z ditmy-syrotamy ta ditmy, pozbavlenymy batkivskoho pikluvannya: navchalnyi posibnyk. [Socio-pedagogical work with orphans and children deprived of parental care: Tutorial].* Dnipropetrovsk : Dnipropetrovskiy universytet imeni Alfreda Nobelia [in Ukrainian].
3. Kharkhan, H.D. (2011). *Pidhotovka ditei-syrit v umovakh internatnoho zakladu do simeinoho zhyttia. [Preparation of orphans in a boarding school for family life]. Extended abstract of candidate's thesis. [in Ukrainian].*
4. Burlachuk, L.F. (2008). *Slovar-spravochnyk po psykodyahnostyke. [Dictionary of psychodiagnostics].* Saint-Petersburg: Pyter [in Russian].
5. Sokolova, E.T. (1987). *Proektyvnye metody yssledovanyia lychnosti. [Projective methods of personality research].* Moscow : Yzd-vo MHU. [in Russian].
6. Huzenko, V.A., Todortseva, Yu.V. (2018). *Psykhologichna diahnozyka [Psychological diagnosis].* Odesa: vydavets Bukaiev Vadym Viktorovych [in Ukrainian].
7. Tolstoukhova, S.V., Yaremenko, O.O. & Vakulenko, O.V. (2003). *Tekhnolohiia roboty z riznymi katehoriiami kliientiv tsestriv sotsialnykh sluzhb dlia molodi [Technology of work with different categories of clients of centers of social services for youth].* Kyiv : DTsSSM, Derzhavnyi in-t problem simi ta molodi. [in Ukrainian].
8. Honchar, L.V., Machuska, I.M., Pavytska, K.M. & Khyzhniak, A.V. (2016). *Formuvannia simeinykh tsinnosti v uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Formation of family values in students of secondary schools].* Kharkiv: «Drukarnia Madryd» [in Ukrainian].
9. Yeromina, L.Ye. (2015). *Formuvannia hotovnosti vykhovantsiv internatnykh zakladiv do simeinoho zhyttia: teoretychnyi analiz sotsialno-pedahohichnykh umov. [Formation of readiness of boarding school pupils for family life: theoretical analysis of social and pedagogical conditions]. Scientific Bulletin of the Moscow State Pedagogical University. Pedagogy: Melitopol Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky. Melitopol, 213–218 [in Ukrainian].*
10. Lobanova, A.S., Kalashnikova, L.V. (2017). *Robota z pidlitkamy-deviantamy: sotsiologichnyi ta psykologichnyi aspekty: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. [Working with deviant adolescents: sociological and psychological aspects: a textbook for students of higher education].* Kyiv: Vyd-vo «Karavela» [in Ukrainian].
11. Kravchenko O.D., Morhuna V.F. (Ed.). (2008). *Psykhodiahnozyka osobystosti pidlitka: navchalnyi posibnyk iz psykologichnoi praktyky dlia studentiv pedahohichnykh i psykologichnykh spetsialnosti. [Psychodiagnostics of the adolescent's personality: a textbook on psychological practice for students of pedagogical and psychological specialties].* Poltava [in Ukrainian].